

הנציב והמופתי : הרולד מקמייקל ו'חאג' אמין אל-חוסייני

יוסף נבו

סר הרולד מקמייקל, הנציב העליון הבריטי החמישי בארץ-ישראל (מארס 1938-אוגוסט 1944) אינו זכור לטוב בהיסטוריוגרפיה היהודית והציונית. הוא הוחזק כעוין למדיניות הבית הלאומי, ותוך כדי שירותו בארץ הקצינו עמדותיו והתרחקו מן השאיפות הציוניות – דבר שאירע לפקידים בריטים רבים. הוא התנגד לגיוס מתנדבים יהודים מארץ-ישראל לצבא הבריטי אחרי פרוץ מלחמת-העולם השנייה, והיה אחראי, בתוקף תפקידו, על ביצוע מדיניות 'הספר הלבן', בעיקר בתחומי ההגבלות על העלייה ועל רכישת קרקעות בידי יהודים. יש הרואים בו אחראי במידה רבה לקיטוב ביחסי היישוב עם ממשלת המנדט בתקופת המלחמה.¹

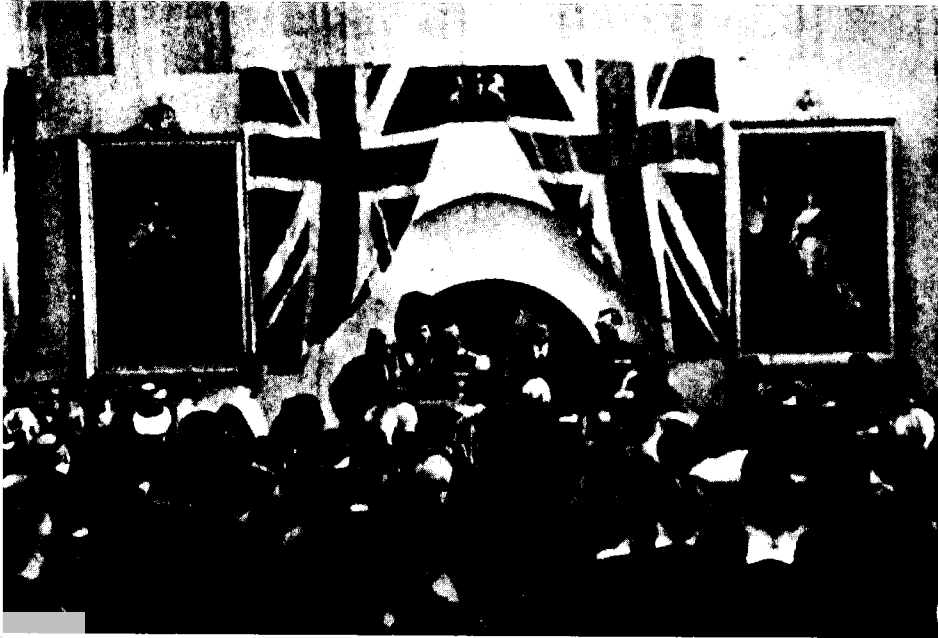
במחצית השנייה של המלחמה שינה מקמייקל את עמדותיו בשאלת עתיד הארץ. מחשבה מרובה ונסיון ממושך הובילו אותו למסקנה, כי 'הספר הלבן', או כל תוכנית מדינית דומה, לא יוכלו לשים קץ לסכסוך בארץ-ישראל, וכי הפתרון המעשי היחיד לבעיה הוא חלוקת הארץ.² במקביל לעמדותיו הביקורתיות על המדיניות הציונית היה מקמייקל בעל ברית ליישוב היהודי בשאלת היחס למופתי ירושלים לשעבר, אל-חאג' אמין אל-חוסייני, אף כי רובו של היישוב לא היה תמיד מודע לכך. עמדתו התקיפה של הנציב העליון כלפי המופתי – כמו דעותיו בעניין חלוקת הארץ – לא נבעו, כמובן, מסנטימנטים פרו-ציוניים אלא מתוך שיקול קר של האינטרסים הבריטיים במזרח-התיכון, כפי שהוא הבין אותם.

העקביות חסרת הפשרות, שהפגין מקמייקל ביחסו כלפי המופתי, ונכונותו להגן בלהט על עמדותיו, גם נוכח התנגדותם של שרים ופקידים בממשלת הוד מלכותו, ראויים לדיון מיוחד, וזו תכליתו של המאמר.

מדיניותו של מקמייקל

יחסו של הרשויות הבריטיות כלפי אל-חאג' אמין אל-חוסייני, מופתי ירושלים ונשיא המועצה המוסלמית העליונה, אופיין מאז ראשית ימי המנדט בדו-ערכיות, שחשד והערכה משמשים בה בערבוביה.³ הן העריכו את כוחו ואת השפעתו על הציבור הערבי בארץ, אולם חשדו במניעיו, ולא

1 נ' קצבורג, מדיניות במכון: מדיניות בריטניה בארץ ישראל 1940-1945, ירושלים תשל"ז, עמ' טו, ל.
2 ג' כהן, 'הרולד מקמייקל ושאלת עתיד ארץ ישראל', המזרח החדש, כה (1975), עמ' 52-86.
3 J. Nevo, 'Al-Hajj Amin and the British in World War II', *MES*, 20 (1984), p. 3

הרולד מקמייקל בטקס
השבעתו לנציב עליון
(מברואר 1938)

אהדו את שיטות הפעולה שלו. אחרי פרוץ המרד הערבי בשנת 1936 ובייחוד לאחר שהוכחה
אחריותו של אל-חאג' אמין לפריעת החוק ולמעשי האלימות והרצח, עדיין התלבט מעצב
המדיניות בירושלים כיצד לנהוג בו. מול הרצון לשים קץ לפעולתו החתרנית עמד החשש מתגובות
עוינות מצד האוכלוסייה הערבית בארץ ובארצות השכנות, שעלולות היו לסכן אינטרסים
בריטיים.⁴

כאשר נכנס מקמייקל לתפקידו כנציב עליון, במארס 1938, היה המרד הערבי בעיצומו של
השלב השני, האלים יותר, שלו. המופתי לא היה בתקופה זו בארץ-ישראל. הוא נמלט ללבנון
כחמישה חודשים קודם לכן, לאחר שהשלטונות, שביקשו לעוצרו, נמנעו מלפרוץ לאזור הר הבית,
שבו מצא מקלט.⁵

מאז ראשית כהונתו היה מקמייקל משוכנע, שהמופתי אכן אחראי להמשך המרד, וגרס כי מן
הראוי היה לבקש משלטונות צרפת בלבנון לעוצרו או לגרשו. לנציב העליון נדרשה שהות קצרה
ביותר על גבש הערכה, כי אילו לא שהה המופתי בקרבת גבולה של הארץ, אולי היו קמים
לערבים הפלסטינים מנהיגים מתונים, אך כל עוד הוא נמצא בלבנון, יאמינו ערביי הארץ כי הוא
עתיד לחזור בקרוב.⁶ משום כך, טען מקמייקל, אסור לה לממשלת בריטניה להידבר עם המופתי

4 ראה, למשל: Ph. Mattar, *The Mufti of Jerusalem: Al-Hajj Amin Al-Husayni and the Palestinian National Movement*, New York 1988, pp. 73-84

5 קולונל ריצ'רד מיינרצהאגן הגיב מאוחר יותר ביומנו על אירוע זה: 'הודות לווקופ [הנציב העליון שקדם
למקמייקל] הניחו לו לברוח לטוריה בזמן שצריך היה לאסור אותו ומאז הוא מנהל מסע רציחות בארץ-ישראל'.
ר' מיינרצהאגן, פרקי יומן מורח תיכוני 1917-1956, ירושלים 1973, עמ' 127.

6 דו"ח שר המושבות על שיחות בארץ-ישראל, אוגוסט 1938, p. 167, PRO, FO 371-21863 E5151.

שר המושבות מלקולם
מקדונלד

בשום מקרה. כבר בשלב כה מוקדם הביע באורח חד-משמעי את דעתו, כי מוטב שלעולם (never) לא יותר לאל-חאג' אמין לשוב לארץ.

לא כל פקידי הממשלה הבריטית ושריה התלהבו תמיד מנחרצותו של הנציב העליון. היו שטענו, כי למרות אחריותו של אל-חאג' אמין למעשי האיבה ולטרור המתמשך, לא היה מנוס מלהכיר בעובדה שהציבור הערבי בארץ ראה בו את מנהיגו, וכי לא היתה שום אפשרות לשלב ציבור זה בחיפוש אחר פתרונות פוליטיים למצב בלי הסכמתו של המופתי.

מקמייקל מצדו טען, כי אם אכן זהו המצב, הרי מקורו בפחד ובאווירת הטרור שהמופתי השליט. הוא חזר על הערכתו, כי לאמיתו של דבר חלק ניכר מציבור ערבי ארץ-ישראל לא התייצבו מאחורי המופתי, אך היו משותקים מפחד פן ישוב לארץ. 'אם נהווה דוגמה ונאסור לחלוטין את שובו ארצה' כתב, 'פלסטינים אחרים יראו עצמם חופשיים לצעוד קדימה ולקבל על עצמם מנהיגות'.⁷

מקבלי ההחלטות בלונדון נחלקו אפוא בדעותיהם בסוגיה זאת. משרד החוץ היה קשוב יותר למתרחש בארצות הערביות הסמוכות והדיפלומטים שלו בקהיר, בבגדאד ובג'דה שימשו לעתים מגבירי קול לרחשי לבם של המדינאים הערבים המקומיים; משום כך היו ראשי משרד זה נכונים להגמיש את עמדותיהם כלפי המופתי. משרדי המלחמה והמושבות היו, על-פי-רוב, נחושים בדעתם ועקביים בדרישתם ליחס נוקשה כלפיו. שר המושבות, מלקולם מקדונלד, נטה להתיישר במידה רבה עם הקו הבלתי-מתפשר של מקמייקל.

בקץ 1938, לקראת פרסום דו"ח 'הוועדה הטכנית', ועדת וודהד, שקלה הממשלה הבריטית

חלופות לרעיון החלוקה, שהתלהבנותה הראשונית ממנו פגה זה מכבר. אז גם הועלתה לראשונה ההצעה לזמן משלחת ערבית ומשלחת יהודית לנהל שיחות עם ממשלת בריטניה על עתיד הארץ. כאשר ציין שר המושבות, מקדונלד, בפני הנציב העליון, כי נשקלת האפשרות להזמין את המופתי להשתתף במשלחת הערבית, השיב מקמייקל מניה וביה, כי אם תחליט ממשלת בריטניה לשאת ולתת עם אל-חאג' אמין, יהיה עליה לחפש נציב עליון אחר.⁸

כאשר החל רעיון השיחות בין יהודים לערבים לקרום עור וגידים, היתה שאלת הזמנת המופתי להשתתף בהן לנושא מרכזי. הממשלה החלה בהכנות לארגון ועידת שולחן עגול יהודית-ערבית בלונדון, וההחלטה, אם אל-חאג' אמין יוזמן אליה או לא, נראתה בעלת חשיבות עליונה והיא עשויה היתה לקבוע, אם הוועידה תתקיים או תתבטל. חרף לחצי משרד החוץ התמיד מקמייקל בהתנגדותו להזמנת המופתי.⁹ כאשר פורסמה ההזמנה הרשמית למשלחת יהודית ולמשלחת ערבית להיוועד עם נציגי בריטניה בלונדון, נאמר בה, כי הממשלה שמרה לעצמה את הזכות לפסול השתתפותם של מנהיגים (פלסטינים), שהיו אחראים למסע הרציחות והאלימות. שר המושבות ציין במפורש, שממשלתו התכוונה לממש זכות זאת כלפי אל-חאג' אמין.¹⁰ עקשנותו של הנציב העליון הצדיקה את עצמה. בסופו-של-דבר התקיימה הוועידה, והמשלחת הפלסטינית הסבה לשולחן העגול גם בלי המופתי.¹¹ משלחת זאת שמרה, אמנם, על קשר טלפוני רצוף עם אל-חאג' אמין בבירות, הונחתה על-ידו, ונמנעה מלקבל החלטות ללא אישורו.¹² אולם אי-נוכחותו של המופתי בלונדון היתה ככל זאת הישג לבריטים וכמיוחד לקו של מקמייקל. לאחר כשלוש ועידות לונדון, עקב עמדתם הבלתי-מתפשרת של הנציגים הפלסטינים, ולקראת פרסום 'הספר הלבן' הרבו לדון במשרדי הממשלה הבריטית בשאלת היחס למנהיגות הפלסטינית הגולה, שהיתה קשורה למרד. כצפוי, חלק נכבד מן הדיונים הללו נגעו לעתידו האישי של המופתי. הנציב העליון ומפקד הכוחות הבריטיים בארץ-ישראל, גנרל רוברט היינג, רצו לאסור את שובו של המופתי לארץ לצמיתות, אך אנשי משרד החוץ סברו, כי גישה זאת אינה מציאותית, וטענו שהיא אף פרובוקטיבית. משרד המושבות נכון היה להסתפק באיסור זמני בלבד, אשר יאפשר למופתי לשוב 'כאשר יגיע להסדר עם הסיעות הפלסטיניות היותר מתונות'. אולם מקמייקל

8 PRO, FO 371-21864 E5151, p. 169

9 על הדיונים בשאלה, על חילוקי הדעות בין משרדי הממשלה השונים ועל עמדת מקמייקל ראה בפירוט רב בפרוטוקולי השיחות בתאריכים 7 ו-8 באוקטובר 1938 וכן בדיוני ועדת הקבינט בנושא ארץ-ישראל ב-24 באוקטובר 1938, PRO, FO 371-21864 E6070; FO 371-21865 E6379

10 Palestine: Statement by His Majesty's Government in the United Kingdom (November 1938), CMD 5893; Parliamentary Debates (House of Commons), London 1938, 341, pp. 302, 1744-1745

11 יחד עם זאת, ההסכמה הפלסטינית התאפשרה אחרי שהממשלה הבריטית ניאותה לוותר בכמה נקודות אחרות. היא שחררה את העסקנים הפלסטינים שהיו עצורים באיי סיישל מאז 1937, והסכימה לאפשר את היוועדותם עם אל-חאג' אמין. המשמעות האמיתית של הויתור היתה הכרה דה-פקטו במופתי ובמקורביו, שהמשיכו לכוון עצמם בשם 'הוועד הערבי העליון' — הגוף שהוצא אל מחוץ לחוק בידי הבריטים באוקטובר 1937 — בתור המנהיגות של ערביי ארץ-ישראל. המופתי הבין, שבכך מלאה סאת הויתורים הבריטיים, וכי אין סיכוי לויתור נוסף של מקמייקל בעניינו. למרות הפגיעה ביוקרתו התרצה, והסכים לנסח תשובה מעורפלת, שמשמעותה היתה הסכמה פלסטינית להיוועד בלונדון בלעדיו.

12 י' נבו, ההתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1939-1945: חיבור לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1977, עמ' 57.

התנגד גם לנוסח זה, וטען, כי אפילו הסיכוי הקלוש ביותר לחזרת המופתי לארץ יטיל מורא על העסקנים הפלסטינים וימנע את הופעתה של מנהיגות מתונה.

הוויכוח נמשך עד ערב פרסום 'הספר הלבן'; משרד החוץ דבק בהתנגדותו לאיסור ארוך טווח, ואילו הנציב העליון ומפקד הצבא עמדו על תביעתם לאסור את שובו של המופתי לצמיתות. בסופו-של-דבר הצליח מקמייקל לכפות את עמדותיו.¹³ בלחצו הודיע שר המושבות בפרלמנט — במקביל לפרסום 'הספר הלבן', במאי 1939 — כי הכניסה לארץ נאסרה על המופתי. כאשר נאלץ השר להבהיר את עמדתו נוכח המברקים המודאגים של הדיפלומטים הבריטים בארצות ערב — שדיווחו על אי-שביעות-הרצון מן ההחלטה ועל הלחצים לשנותה — כתב לו הנציב העליון: 'העניין פשוט. אם הדלת נשארת פתוחה לשובו של המופתי לארץ-ישראל יאמרו שהטרור ניצח. הן היהודים והן הערבים יבינו זאת כך. אם תיאסר עליו לחלוטין החזרה לארץ, הרי הוא ושיטותיו נכשלו'.¹⁴ יתרה מזאת, הנציב העליון הצליח להשפיע על שר המושבות, ובאמצעותו על חברי הקבינט, להוציא צו גירוש רשמי נגד המופתי — דבר שלא נעשה בעת בריחתו מן הארץ בשנת 1937 — ולפרסם אותו בפומבי.¹⁵ הרצון לראות את המופתי מחוץ לארץ-ישראל, הרחק ככל האפשר ולפרק-זמן ממושך ככל שניתן, היה לקו מנחה ביחסו של מקמייקל כלפיו.

הנציב העליון ראה בפרסום הצו הישג כה מרשים במאבק נגד כוחו והשפעתו של המופתי עד כי התנגד ליוזמה של שר המושבות לנצל את ההצלחה ולנקוט צעדים נוספים נגדו. מקמייקל סבר, כי בעניין זה כל המוסיף גורע, ולפי דעתו, צעדים נוספים היו מיותרים. השארת המופתי בצל, הרחק מזרקורי הפרסום, נראתה לו דרך הפעולה הטובה ביותר.¹⁶ עם זאת, באוגוסט 1939 מקמייקל 'המליץ בחום', כי אם תפרוץ מלחמה, יבקשו הבריטים משלטונות צרפת לאסור את המופתי עם כשלושים מתומכיו, אשר הנציב העליון ראה בהם סכנה לבטחון ולסדר הציבורי בארץ-ישראל. אולם משרד החוץ, שחשש שצעדים קיצוניים נגד המופתי יעוררו תגובות אנטי-בריטיות בארצות ערב, הורה לנציגו בביירות, שלא לדרוש את מעצר אותם פעילים פלסטינים אלא רק את הגברת הפיקוח עליהם.¹⁷

מקמייקל מצא כבעבר שותפים לדעותיו במשרד המלחמה. אנשיו דחו בכיטול את הסברי משרד החוץ, ודרשו מממשלתם, מיד לאחר פרוץ המלחמה, תגובה תקיפה נגד המופתי.¹⁸ בשלב זה גברה בוויכוח הבין-מחלקתי ירו של משרד החוץ, שהתפתה להאמין לרמזים, שהופרחו מצד אל-חאג' אמין, ולפיהם נטה למתן את דעותיו ולפרסם הצהרת תמיכה בבעלות הברית במאבקן נגד

13 משרד החוץ להוסטון-בוזול בבגדאד, 12 במאי 1939, וכן הערות של בקסטר ממשרד החוץ על התיק PRO, FO E3349 371-23234; באגאלי ממשרד החוץ ללוק במשרד המושבות, 26 במאי 1939, PRO, FO 371-23236; E3832; מקמייקל למקדונלד, 16 במאי 1939, PRO, FO 371-23235 E3492. ראה גם: R. W. Zweig, *Britain and Palestine During the Second World War*, London 1986, pp. 9-10

14 מקמייקל למקדונלד, 16 במאי 1939, PRO, FO 371-23235 E3492

15 בנוסח הסופי של הצו שונתה התיבה 'לצמיתות' (permanently), שעליה עמד מקמייקל, והומרה במונח indefinitely, כלומר, פרק זמן בלתי-מוגבל. וראה: פרוטוקול ישיבת ועדת ארץ-ישראל של הקבינט הבריטי, 20 באפריל 1939, PRO, FO 371-23234 E2995; מקמייקל למקדונלד, 23 במאי 1939, PRO, FO 371-23296 E3832; מקדונלד למקמייקל, 26 במאי 1939, שם, E3939; צווייג (לעיל, הערה 13), עמ' 10.

16 מקדונלד למקמייקל, 8 ביוני 1939, PRO, FO 371-23237 E4211; מקמייקל למקדונלד, 11 ביוני 1939, שם, E4347

17 נבו (לעיל, הערה 3), עמ' 5-6.

18 שם, עמ' 6.

מדינות הציר. מקורבי המופתי בסוריה ובעיראק אף ייחסו לו נכונות לשתף פעולה עם הממשלה בתנאי שיותר שובו לירושלים. הנציב העליון לא האמין לאיתותים אלה והמשיך, יחד עם אנשי משרד המלחמה, לתבוע את מעצר המופתי.¹⁹ אל-חאג' אמין שב ופרסם רמזי התמתנות כמסך עשן על מנת להרוויח זמן. בסופו-של-דבר, כאשר שוב לא יכול היה למתוח את החבל וחשש ממעצר בידי הצרפתים, נמלט המופתי ב-14 באוקטובר 1939 לבגדאד.

המופתי בעיראק

מיד עם הופעתו של אל-חאג' אמין בעיראק מיהר ראש ממשלתה, נורי אס-סעיד, לנסות ולשכך את זעם הבריטים. הוא הבטיח להם, כי המופתי יידרש להצהיר על תמיכתו בבעלות הבריית, הוא יוחזק בכידוד מוחלט, וייאסר עליו לעסוק בפוליטיקה. אם לא ימלא תנאים אלה, הודיע, יהיה עליו לעזוב את המדינה. ההבטחות חיזקו את האופטימיות של משרד החוץ, כי אכן מסתמן סיכוי, שעיראק תסגיר את אל-חאג' אמין או לפחות תרחיק אותו מתחומה.²⁰ פקידיו גמרו אומר לטפל בעצמם בעניין זה, ולמשרד המלחמה לא נותר אלא להתמיד בדרישותיו לנקוט קו תקיף נגד המופתי. משרד המושבות שמר על שתיקה. מקדונלד אף לא ביקש, בניגוד להרגלו, את חוות הדעת של הנציב העליון בארץ-ישראל על המצב — כנראה משום שידע בדיוק מה חשב מקמייקל על כך — והסתפק בדיווח על התגובות בארץ לבריחת המופתי.²¹

גם משרד החוץ הגיע לבסוף למסקנה, כי אין סיכוי שעיראק תנקוט פעולה נגד המופתי וכי נורי אס-סעיד עשה עימו יד אחת להטעות את הבריטים. מכאן ואילך שב גם משרד זה לאמין את קו ההשלמה שבשתיקה עם נוכחות אל-חאג' אמין בעיראק. העמדה הבריטית הרשמית, מאז שלהי 1939, היתה ברוח תפיסתו של מקמייקל, שיש לצמצם את ההתעניינות הציבורית במופתי ולנתק כל מגע עימו. עקרון זה הופר פעם אחת בלבד, ודווקא על-ידי משרד המושבות. בקיץ 1940 — אחרי נפילת ארצות השפלה וצרפת וכניסת איטליה למלחמה — החליט שר המושבות החדש בממשלת הקואליציה הלאומית של וינסטון צ'רצ'יל, הלורד לויד, לנסות ולהשיג את הכרת המופתי ביספר הלבן. לויד היה ידוע בנטייתו הפרו-ערביות, וצ'רצ'יל כינה אותו אנטי-ציוני ופרו-ערבי מושבע. הוא קיווה להבטיח בדרך זו את תמיכת ערביי ארץ-ישראל בבריטניה בשעתה הקשה, ואולי גם את תמיכתם של גורמים נוספים בעולם הערבי. שר המושבות שיגר לבגדאד את הקולונל סטיארט פרנסיס ניוקומב, והלה נפגש שם עם כמה ממקורבי המופתי. פרשת השליחות ונסיבות כשלונה אינם בתחום דיון זה;²² לענייננו חשוב רק לציין, כי ככל הנראה, לא שותף

19 ביאן נויחד אל-חות, אל-קיאדאת ואל-מואססאת אל-סיאסיה פי פלסטין, 1948-1917, עכו 1984, עמ' 431.
 20 ניוטון, השגריר בבגדאד, למשרד החוץ, 16 באוקטובר 1939; משרד החוץ לניוטון, 18 באוקטובר 1939, PRO, FO 371-23240 E6961
 21 משרד המלחמה למשרד החוץ, 23 באוקטובר 1939, שם, E7108; מקמייקל למקדונלד, 21 באוקטובר 1939, PRO, FO 371-23241 E7161
 22 על השליחות של ניוקומב ראה: נבו (לעיל, הערה 12), עמ' 182-184. מן הראוי להזכיר, עם זאת, כי על-פי הוראת שר המושבות לא ניסה ניוקומב להיפגש עם המופתי אלא רק עם אישים המקורבים אליו. סביר להניח, כי אל-חאג' אמין היה מעודכן בכל פרטי השיחות.

חברי הוועד הערבי
העליון (המופתי במרכז)
עם נורי אס-סעיד
(ירושלים, אוגוסט 1936)

מקמייקל בקבלת ההחלטה לשלוח את ניוקומב לעיראק וממילא גם לא חיווה דעתו בנושא.²³ אל-חאג' אמין הפך, כידוע, לגיבורם של הממשלה ודעת הקהל הפוליטית בעיראק. הוא זכה למעמד ציבורי איתן ולתמיכה כספית שופעת, ואף היה לגורם מרכזי בפוליטיקה הפנים-עיראקית. הוא קשר קשרים עם ממשלות גרמניה ואיטליה, וניסה לחדש את המרד בארץ-ישראל.²⁴ לקראת סוף שנת 1940 הגיעו גם אנשי משרד החוץ למסקנה, כי נוכחותו ופעילותו של המופתי בעיראק אכן היוו סכנה לאינטרסים הבריטיים. בחוגים שונים של הממסד הבריטי נשקלו אז רעיונות לחטוף את המופתי או לחסלו. אף-על-פי שמשרד החוץ הבריטי התנגד להן בתוקף — מחשש שאל-חאג' אמין ייהפך לקדוש מעונה, והדבר יסב לבריטים נזק מרובה — הודה גם שר החוץ, הלורד האליפאקס, שמותו של המופתי הוא אכן פתרון רצוי.²⁵

אחר גניזת התוכניות הללו — שגם לגביהן, כמו בעניין שליחות ניוקומב, אין המסמכים הבריטיים מגלים אם היה מקמייקל בסוד העניינים — שב משרד החוץ לרכז את הטיפול במופתי. אותן סיבות שהניעו את המשרד להתנגד לצעדים נחרצים מדי נגד אל-חאג' אמין, דהיינו החשש מפגיעה באינטרסים הבריטיים באזור ומשיבוש היחסים עם מדינות ערב, גרמו לכך שגם המשך הטיפול בו נעשה בצורה עקיפה, זהירה ודיפלומטית. המשרד דן עם שגרירו בבגדאד בשאלה, אם

23 תימוכין להערכה זאת ראה גם: צווייג (לעיל, הערה 13), עמ' 32.
24 ראה, למשל: דו"חות ממשלת ארץ-ישראל על פעולות המופתי, I באוקטובר ו-1 בדצמבר 1940, אצ"מ, S25-3482; דו"ח ט' ארזי על פעולות המופתי, עמ' 18-19, גנוך, חטיבה 65, תיק 3903.
25 על הרעיונות לפגוע במופתי ותגובת משרדי הממשלה ראה: נבו (לעיל, הערה 3), עמ' 10-11.

חאג' אמין ורשוד עאלי
אל-כילאני בתקופת
המשבר בעיראק (1941)

יש לגלות לעיראקים פרטים על מגעי המופתי עם מדינות הציר ועל פעילותו למענו. נשקלה האפשרות לדרווח לעיראקים שאל-חאג' אמין קיבל תשלום קבוע מן האיטלקים תמורת מידע על תנועת כוחות בריטיים ועל מטרות ראויות להפצצה. פקידי משרד החוץ חששו מהצלחת יתר של תוכניתם וכי אם אמנם יגורש המופתי מעיראק הוא עלול לעבור לסוריה, צעד שעתידי יהיה לסכן עוד יותר את האינטרסים הבריטיים. תקוותם היתה, שאם אמנם ישתכנעו העיראקים בצדקת

ההאשמות נגד המופתי, יסכימו להסגירו או לפחות להרחיקו לעיר שדה נידחת.²⁶ מקמייקל, אשר שר המושבות ביקש את תגובתו לרעיונות הללו, חזר וקבע, כי המופתי אכן מהווה סכנה גדולה למאמץ המלחמתי הבריטי, וכי חיוני לנטרלו. להצעות התעמולה נגדו התייחס כאל רעיון מתוחכם מדי, והציע לפנות לממשלה העיראקית ישירות, לדרווח לה על פעולות המופתי ולדרוש את גירושו. מקמייקל לא חשש ממעבר המופתי לסוריה, בהעריכו שהפעם יהיה הפיקוח הצרפתי עליו הדוק יותר. נראה שאף אויבו החרף והמפוכח של המופתי נתפס בפעם הזאת לאופטימיות שלא במקומה, והאמין כי העיראקים עשויים אכן לגרוש. מקמייקל הביע תקווה, שאם אמנם כך יהיה, אולי יצליחו אנשי הלגיון הערבי שבעבר-הירדן ללוכדו בדרך, ואז, כך המליץ, יש להטיסו לקפריסין ולאוסרו.²⁷

גורי אס-סעיד העלה אז פתרון 'אלגנטי' שירחיק את המופתי מן האזור, לרווחת בריטניה, ויחד-עם-זאת לא יפגע ביוקרתו. הוא הציע לאל-חאג' אמין לצאת לארצות-הברית ולנסות לגייס את דעת הקהל האמריקאית לעניין הפלסטיני. אך המופתי דחה את ההצעה.²⁸ בסוף מאי 1941 נפל המשטר בבגדאד, אשר העניק את חסותו למופתי, וזאת בעקבות מרד פרר-נאצי, שאל-חאג' אמין היה אחד מתומכיו הרוחניים, ולאחר מלחמה בריטית-עיראקית קצרת ימים,

134

26 משרד החוץ לניוטון, 8 בדצמבר 1940, PRO, FO 371-24568 E2900/367/3

27 מקמייקל ללורד לויד, 13 בדצמבר 1940, שם.

28 מטר (לעיל, הערה 4), עמ' 90.

צבא עיראק ניגף בפני הכוחות הבריטיים שנכנסו לבירה. אל-חאג' אמין ורבים ממקורביו הצליחו להימלט ברגע האחרון לאיראן.

משרד החוץ העריך, כי עקב עמדתו הפרו-גרמנית של השאה האיראני לא היה אפילו טעם לנסות ולבקש את הסגרת המופתי. הנציג הבריטי בטהראן תודרך לבקש רק את העברת המופתי ואגשיו מן הבירה לעיר מרוחקת והטלת פיקוח משטרי עליו.²⁹ האיראנים לא טרחו, ככל הנראה, למלא אחר בקשה זאת, אולם הפלישה האנגלו-רוסית לאיראן בסוף אוגוסט 1941 יצרה מצב חדש. עתה פנה הציר הבריטי למשרד החוץ האיראני מתוך עמדת כוח, ודרש את הסגרת המופתי יחד עם גולים נוספים. אז התחוויר, כי במרוצת הקרבות הצליח המופתי להתחמק מן הפיקוח המשטרי האיראני ולהיעלם.³⁰

הבריטים התכוונו עתה, ככל הנראה, לשים את ידם על המופתי. הוחלט אף להעבירו, לאחר שייתפס, למחנה מעצר באפריקה. מושל ניאסאלנד (מלאווי כיום) הביע נכונות 'לארח' אותו בתחומו.³¹ מעבר לכך לא היתה לממשלת הוד מלכותו כל תוכנית מגובשת, מה לעשות במופתי אם וכאשר אמנם ייתפס. עתה שוב דרך כוכבו של מקמייקל. בנוסף לדרישתו העקבית לנהוג באל-חאג' אמין ביד קשה, הוחזק הנציב העליון כמומחה לנושא המופתי ובמיוחד לגבי השפעתו על ערביי ארץ-ישראל. גם אנשי משרד החוץ, אשר לעתים קרובות לא ראו בעין יפה את המלצותיו של מקמייקל, לא חלקו על היותו בר-סמכא בנדון.

מקמייקל העריך, כבר לפני הפלישה האנגלו-רוסית לאיראן, כי המופתי איבד הרבה מיוקרתו בקרב החברה הערבית בארץ, בעיקר בגלל ריחוקו ממנה. לאור האפשרות שהסתמנה לתפוס את המופתי קיבלו הערכות הנציב העליון משנה חשיבות. שר המושבות דאז, הלורד מוין, ביקש ממנו המלצות כיצד לפגוע באמינות המופתי ולצמצם עוד יותר את השפעתו. בתשובתו המפורטת קבע מקמייקל, כי הירידה החדה ביוקרתו ובמעמדו של המופתי בארץ-ישראל נבעה משלוש סיבות: א. מדיניותו וקווי הפעולה שנקט הוכחו כשגויים. ב. רוב תומכיו מן השורה הראשונה שבו לארץ-ישראל, ושוב לא היססו לבקר ולחשמיצו (בעוד שבעת שהותו בלבנון חששו להביע עמדות מנוגדות לדעותיו). ג. בכל משבר או בכל מקרה של שעת מצוקה אישית העדיף המופתי להימלט מאשר להתייצב לעימות. כך היה בארץ-ישראל בשנת 1937, בלבנון בשנת 1939 ובעיראק בשנת 1941.

הנציב העליון אסר כל התייחסות אל המופתי בעיתונות ובשידורי הרדיו, על מנת להקשות על תומכיו. להערכתו, חיפשו אחדים ממקורביו לשעבר דרך להינתק מהשפעתו ולפתוח דף פוליטי חדש.³²

ב-1 באוקטובר 1941 שיגר שר המושבות לנציבו העליון בארץ-ישראל את המברק הבא: כידוע לך נראה שהמופתי עדיין בטהראן. מכיוון ששאלת הטיפול בו עשויה להיות דחופה ולדרוש הכרעה מהירה, אנו מבקשים את חוות דעתך בנדון. האם יש מספיק

29 משרד החוץ לבלורד, הציר בטהראן, 31 במאי 1941, PRO, FO 371-27073 E2694
30 משרד החוץ לבלורד, 2 בספטמבר 1941, PRO, FO 371-27208 E1635; הנספח הצבאי הבריטי בטהראן למרכז המודיעין המזרח-תיכוני בקהיר, 1 בספטמבר 1941, שם.
31 ראה תכתובות שונות, PRO, FO 371-27080
32 לורד מוין, שר המושבות, למקמייקל, 22 בספטמבר 1941, PRO, FO 371-27124 E5639; מקמייקל ללורד מוין, 24 בספטמבר 1941, שם, E6371

ראיות על מנת להעמיד את המופתי לדין בפני בית-משפט בארץ-ישראל והאם היית ממליץ על דרך זאת? באם זאת המלצתך, נא הבא בחשבון והתייחס לאפשרות של גזר דין מוות. האם יש להוציאו לפועל או לחון אותו? מה דעתך על ההצעה להעבירו מיד [ללא משפט] למקום מעצר של קבע, באיי סיישל למשל?³³

ומקמייקל השיב למחרת היום:

1. לדעתי אין להשיב את המופתי לארץ-ישראל או לסביבתה בשום פנים ואופן, תהיינה הנסיבות אשר תהיינה. איני ממליץ גם על מעצר באיי סיישל, שכן כל הגולים שמה שוחררו בסופו-של-דבר (דוגמת סעד זע'לול והלאומנים המצרים או הפלסטינים חברי הוועד הערבי העליון).

2. אין ראיות מספיקות על מנת להעמיד את המופתי לדין בארץ-ישראל. אין גם כל ערובה שיורשע. מבחינתנו תהיינה תוצאות המשפט הוות אסון ככל מקרה. אם יורשע, ייהפך לקדוש מעונה, גם אם לא יוצא להורג. אם יזכה, ברור שהוא יהיה המנצח. מה שוודאי הוא שהארץ כולה 'תעמוד על הראש' בזמן המשפט.

3. חיוני ביותר, על כן, שהמופתי לא ישוב לארץ-ישראל, גם לא כאסיר.

4. אם המופתי ייתפס ולא ניתן יהיה לטפל בו בבית-משפט צבאי באיראן, הייתי מציע לשגר אותו לגלות קבועה, במאוריציוס או במקום נידח אחר.³⁴

מקמייקל המשיך אפוא להעדיף את הרחקתו של המופתי מארץ-ישראל על פני כל חלופה אחרת. כליאתו, ללא העמדתו לדין, טובה היתה בעיניו — בייחוד בשעה כה קשה לבריטניה בזמן המלחמה — על פני התמודדות עימו במישור המשפטי או הלגאלי. בכך התמיד הנציב העליון בקו שנקט מאז 1938, ולפיו הרחקתו של אל-חאג' אמין מארץ-ישראל היתה אמצעי ומטרה גם יחד. מה ייעשה בו וכיצד יש לנהוג בו בהיותו רחוק מן הארץ, אלה היו בעיניו נושאים בעלי חשיבות משנית בהשוואה ליעד העיקרי.

הלכטים של הבריטים היו מוקדמים מדי. המופתי חמק מיריהם גם בטהראן. הוא מצא מקלט בצירות היפנית, ובסוף ספטמבר 1941 הסתלק מן העיר, כנראה בחסות דרכון דיפלומטי איטלקי. בסוף אוקטובר הגיע לאיטליה דרך תורכיה. המלצותיו של מקמייקל שוב לא נראו רלוונטיות, ובשלב זה נפרדו, למעשה, דרכיהם של הנציב העליון והמופתי.

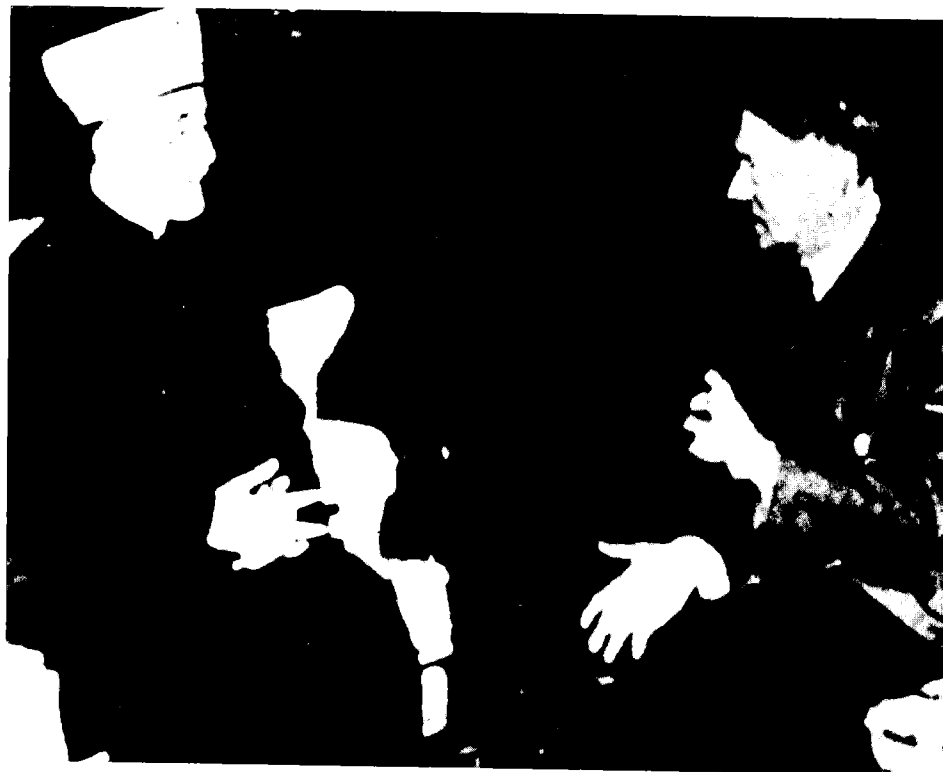
המופתי בגרמניה ובאיטליה

אל-חאג' אמין בילה את שארית מלחמת-העולם השנייה בגרמניה ובאיטליה בשירות מכונת המלחמה והתעמולה הנאצית והפשיסטית.³⁵ מקמייקל המשיך לכהן כנציב עליון בארץ-ישראל עד אוגוסט 1944. בתקופה זאת חיפש פתרונות חלופיים ל'ספר הלבן' כמסגרת ליחסים בין יהודים

33 לורד מוין למקמייקל, 1 באוקטובר 1941, ש.ס.

34 מקמייקל ללורד מוין, 2 באוקטובר 1941, ש.ס, E6494

35 על פעולותיו בתקופה זאת ראה: ל' הירשוביץ, הרייך השלישי והמזרח הערבי, מרחביה 1965, עמ' 221 ואילך; ד' ישראלי, הרייך הגרמני וארץ ישראל: בעיות ארץ ישראל במדיניות הגרמנית בשנים 1889-1945, רמת-גן תשל"ד, עמ' 238-259.

חאג' אמין והיטלר
(ברלין, נובמבר 1941)

וערכים בארץ בעתיד. הוא התייחס בחיוב לרעיון של כינון פדרציה בין ארץ-ישראל לסוריה,³⁶ ואחר כך היה, כזכור, לתומך נלהב של רעיון החוקה.

התזכורות היחידות, שקיבל מקמייקל מן המופתי, היו שידורי התעמולה שהשמיע מתחנות הרדיו של ברלין ובארץ, והיה עליו להתמודד עם השפעתם על ערביי הארץ. אולם ככל שרבו תבוסות מדינות הצייר ונצחונן הסופי של בעלות הברית במלחמה היה לשאלה של זמן בלבד, הלכה וקטנה גם השפעת שידורים אלה. שאלת עתידו של המופתי והיחס הרצוי כלפיו שוב לא עלתה לדיון בעת כהונתו של מקמייקל כנציב עליון.

בתום מלחמת-העולם השנייה נתפס המופתי בידי כוחות צרפתיים (סביר להניח, כי לא במקרה בחר, מכל בעלות הברית, להסגיר עצמו דווקא לידיהם). כאשר דנה הממשלה הבריטית בבקשה להסגירו ובשאלה מה לעשות עימו לאחר מכן, נראה היה כאילו פרשת טהראן של שנת 1941 לא היתה אלא חזרה כללית לקראת המצב שנוצר במאי-יוני 1945. ההלכה שקבע אז מקמייקל בשאלות הללו עמדה במבחן הזמן. התזכיר שהניח שר המושכות, אוליבר סטנלי, על שולחנו של קבינט המלחמה ביוני 1945 בנושא המופתי, היה במידה רבה ברוח המלצותיו של מקמייקל מאוקטובר 1941.

תזכיר זה קבע, כי אם יוסגר המופתי, אין זה רצוי לשפוט אותו בארץ-ישראל בשל ההדים שעלול היה המשפט לעורר. הנציב העליון, לורד גורט, מחליפו של מקמייקל, התנגד להחזרתו לארץ אפילו לשם העמדתו לדין. אפשר היה לשופטו גם באנגליה, אולם רק על עבירות, אשר לפי

36 ג' כהן, צ'רצ'יל ושאלת ארץ-ישראל בתחילת מלחמת העולם השנייה, 1939-1942, ירושלים תשל"ד, עמ' מח; קצבורג (לעיל, הערה 1), עמ' לט.

החוק הבריטי לא ניתן היה לדון אותו למוות בגינן. העמדתו לדין לא נחשבה פתרון מועדף בגלל מעמדו הדתי של אל-חאג' אמין ובגלל היותו — עדיין — דמות נערצת במדינות הערביות והמוסלמיות. הדרך המקובלת ביותר על שר המושבות היתה להחזיקו במעצר באיי סיישל בלי להביאו למשפט.³⁷

הצרפתים לא הזדרזו להסגיר את המופתי וממשלת בריטניה לא לחצה עליהם יתר על המידה, למרות תביעות בלתי-פוסקות מצד חברי פרלמנט לעשות כן.³⁸ הבריטים הבינו אל-נכון, שצרפת ניסתה לנצל את הימצאות המופתי בידיה על מנת להשיג יתרונות הקשורים במאבקה בבריטים בסוריה ובלבנון.³⁹ בסוף מאי 1945 הביאו חילוקי הדעות בין בריטניה וצרפת בשאלת סוריה לשפל חסר תקדים ביחסיהן. האולטימטום הבריטי, בעקבות הפגזת האומנים בדמשק בידי הצרפתים, גרם למרירות כה רבה אצל שארל דה-גול וממשלתו, עד כי לא היה כל סיכוי, כי הם ימסרו את המופתי לידי הבריטים.

ביוני 1946 'נמלט' אל-חאג' אמין מצרפת, והופיע במצרים. בכך נחסכה לבריטים פעם נוספת ההתחבטות מה לעשות בו.

* * *

מקמייקל קבע את התקדים, שאין להידבר עם המופתי ואין להתיר את כניסתו לארץ. הבריטים הצליחו לעמוד בכך עד תום המנדט על ארץ-ישראל. נראה שיהיה זה נכון להעריך, כי התעקשותו של מקמייקל מנעה ממשרד החוץ להמשיך במדיניות של פיוס כלפי המופתי לפרק זמן נוסף, אם-כי לא ניתן כמובן לקבוע, מה היו יכולות להיות תוצאותיה של מדיניות כזו. עמידתו הנחרצת של מקמייקל והעובדה, כי המסמרות שקבע החזיקו מעמד גם אחרי סיום תפקידו, מעידות על ההשפעה המרובה שנהגה ממנה 'האיש בשטח' (the man on the spot) בשירות החוץ ובשירות הקולוניאלי הבריטי. כאשר היה הנציב העליון אדם בעל אישיות חזקה וסמכותית, אשר יצק לתפקיד תוכן מתאים, היה בכוחו להשפיע על עיצוב מדיניותה של ממשלת הוד מלכותו, הגם שלהלכה שימש בתפקיד ביצועי בלבד.

מקמייקל שירת כנציב עליון בארץ-ישראל תחת חמישה שרי מושבות שונים. בזמן כהונתם של שלושת הראשונים שבהם — מקדונלד, לורד לוי וולורד מוין — היתה שאלת היחס למופתי נושא אקטואלי על סדר יומם של מעצבי המדיניות הבריטית. למעט הלורד לוי — אשר, כזכור, גם לא שיתף את מקמייקל בסוד שליחותו של ניקומב — העריכו שרי מושבות אלה את עמדותיו ואת עצותיו בקשר למופתי, ואף נטו לקבל את דעתו. גם הבאים אחריהם, לורד קרנבורן ואוליבר סטנלי, ראו בנציב שלהם בעל נסיון וותק בענייני ארץ-ישראל והמזרח-התיכון.⁴⁰ החוקר רונלד צוויג רואה באישיותו של מקמייקל גורם מכריע בעיצוב המדיניות הבריטית במזרח-התיכון בזמן מלחמת-העולם השנייה. תרומתו האישית לתהליך זה נפלה, לדבריו, רק מזו של צ'רצ'יל.⁴¹

37 נבו (לעיל, הערה 3), עמ' 14.

38 צ' אל-פלג, המופתי הגדול, תל-אביב 1989, עמ' 77.

39 מיגור פרנדגרסט, מחלקת הבטחון של ארץ-ישראל ועבר-הירדן, למיפקדה הכללית של הכוחות הבריטיים במזרח-התיכון, קהיר, 9 באוגוסט 1945, PRO. FO 371-45420 E4217.

40 מקמייקל שירת בסודאן ובמקומות נוספים במזרח-התיכון מאז שנת 1904, ושלט בערבית על בוריה.

41 צוויג (לעיל, הערה 13), עמ' 177-179.

מקמייקל שגה בהערכתו, כי הסתלקות המופתי מן האזור תביא לצמיחת מנהיגות ערבית-פלסטינית מתונה. הוא לא הבין, ככל הנראה, עד כמה מושרש מעמדם של החוסיינים בחברה הפלסטינית, ולא היה מודע לכך, שפוטנציאל האופוזיציה האנטי-חוסיינית אינו ניתן למימוש. מקמייקל קבע גם מה הן האופציות שעמדו בפני הממשלה, אם יעלה בידה לעצור את המופתי. עם זאת, עולה מהמלצותיו משנת 1941, כי במקרה זה אף קו פעולה אינו אופטימלי ומרבית החלופות עלולות לפעול כבומרנג ולפגוע בכריטיים עצמם. ניתן אפוא לומר בדיעבד, כי — בין אם היה זה מקרה ובין אם לאו — הצלחתו של המופתי להימלט מידי הבריטים, בשנת 1937, ולהימנע מנפילה או הסגרה לידיהם בשנים 1939, 1941 ו-1945, סיפקה לבריטים את הפתרון הנוח ביותר מבחינתם בנסיבות אלה. התחמקותו של אל-חאג' אמין שחררו אותם מן הצורך להחליט על עתידו ולהעמיד את ההמלצות השונות במבחן המציאות.

אחרי 1946 שוב לא ביקשה ממשלת בריטניה את הסגרת המופתי מן המדינות הערביות, ששהה בהן, ולא רק מן הטעם שהסיכויים לכך היו קלושים. עקשנותו של מקמייקל, כך הסתבר, הוכיחה את עצמה פעם נוספת. ניתוקו הממושך של המופתי מבסיס כוחו האמיתי, החברה הערבית בארץ, ערער במידה רבה את מעמדו. גם יכולתו לסכן אינטרסים בריטיים במזרח-התיכון היתה עתה קטנה לאין ערוך מאשר בשנים הקודמות. סיום מלחמת-העולם השנייה תרם אף הוא לתהליך צמצום השפעתו של המופתי. האופציה של שיתוף-פעולה, או של איום כשיתוף-פעולה, עם מדינות הציר שוב לא היתה קיימת עבורו. משום כך העדיפו הבריטים לראותו מהלך חופשי אך מוגבל בהשפעתו על ערביי הארץ, מאשר לבקש את הסגרתו, צעד שעלול היה ללכד שוב את הערבים הפלסטינים סביב התמיכה בו ולהפוך לסלע מחלוקת בין בריטניה לבין משטרים ערביים ידידותיים.

בשנים 1947-1948 התנגדה ממשלת בריטניה להקמת מדינה פלסטינית עצמאית באותו חלק של ארץ-ישראל, אשר נועד לערבים על-פי תוכנית החלוקה. ההתנגדות נבעה בראש ובראשונה מן החשש שהמופתי יעמוד בראש מדינה זאת.⁴² אף כי היחס הבריטי למופתי הושפע רבות מעמדותיו במהלך מלחמת-העולם השנייה, ייתכן מאוד ששורשיה של המדיניות כלפיו נעוצים היו במקמייקל ובעמדותיו הנחרצות.

42 ראה, למשל: קירקבריד, הציר הבריטי בעמאן, לבוויץ, שר החוץ, 29 באוקטובר 1947, PRO, FO816/89; בוויץ לקירקבריד, 17 בנובמבר 1947, ש.ס.